

Дауытбекова М.Қ.
**Қазақ батырларының
қару-жарақ түрлері мен
әскери өнері**

Мақалада қазақ батырларының қару-жарақ түрлері, оның жасалу жолдары, әскери өнері және әскери тактикалары мәселесі қарастырылады. Эпостық жырлар, тарихи зерттеу еңбектеріне негізделі отырып, қару-жарақ ұғымына түсінік беріледі, қазақ әскерінің қару-жарақпен қамтылуы, қазақ жауынгерлерінің елі мен жерін азат ету жолындағы күресте жеңістер мен жетістіктерге жетулеріне ар-намысымен қатар жетік әскери стратегия иесі екендігі қарастырылады. Қолда бар деректер арқылы қазақ әскері қолданған ұрыс салу тәсілдері, соғыс өнері, майдан даласындағы қорғаныс түрлері, тактикалары туралы сөз қозғалады.

Түйін сөздер: қазақ, қару-жарақ, соғыс, батыр, әскер, тактика, жауынгер.

Dautbekova M.K.
**Military art and weapons of
kazakh batirs**

The article deals with weapons and their creation, the military arts and tactics Kazakh warriors. Based on the epic poetry, historical research gives broad concept of military weapons Kazakh warriors, providing Kazakh army weapons are considered victories and achievements of the Kazakh wars, owning full military strategy in the fight for their people and land. Touched upon the available data on methods, types of military arts used by the Kazakh army, as well as tactics and defense on the battlefield.

Key words: Kazakh, weapon, war, батыр, soldiery, tactics, warrior.

Дауытбекова М.К.
**Вооружение и военное
искусство казахских батыров**

В данной статье рассматривается проблема военного искусства и тактики казахских батыров, а также дается анализ видам вооружения, технике их создания. На основе казахских эпосов, исторических исследований автор дает характеристику понятию «вооружение». Описывается проблема обеспечения оружием казахской армии, высокие стратегические военные тактики.

Ключевые слова: казах, оружие, война, батыр, военные, тактика, воин.

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫНЫҢ ҚАРУ-ЖАРАҚ ТҮРЛЕРІ МЕН ӘСКЕРИ ӨНЕРІ

Қазақ батырларының қару-жарақ түрлері мен әскери өнері батырлар институтының ажырамас бөлігі болып табылады.

Қазақтар ұрыс салғанда әскер сапы азиялық ондық жүйесі бойынша, яғни ондық, жүздік, мыңдық, түмен болып бөлінді. Көшпелілердің соғыс тәсілдерінің осыған ұқсас тағы бір ерекшеліктері әскери бөлімдерді орталық, оң және сол қанат, авангард (алдыңғы бөлім) және тосқауыл деп жіктеді.

Алдыңғы бөлім басты күш болып табылып, негізінен садақ, найзамен қаруланған жасақтардан тұрды. Алдыңғы қатарлы бөлімдер өте жауапты деп есептелгендіктен оның қатарына өте ержүрек, алғыр сарбаздарды іріктеп алып отырды. Бұл бөлімнің қолбасшылығына ханның ең сенімді адамдарының бірі (туысы, әмірлер, бектер) тағайындалды.

Қазақ әскерінің келесі сапы оң қанат яғни «маймана» деп аталса, сол қанаты «майсара» деп аталды. Бұл екі топтың сарбаздары көшпелі әскери құраманың ең басты екпінді бөлімдері болып табылды. Оның алдыңғы қатарында өте тәжірибелі, көптеген қанды соғыстарды басынан кешкен сарбаздар тұрды. Оң және сол қанат әскери бөлімдерінің әскербасылығына сұлтандар, әмірлер, бектер, баһадүрдер жетекшілік етті [1, 12 б.].

Қазақ жасағының төртінші бөлімі «орта» деп аталды. Бұл құрама екі қанаттың ортасын алып сап түзді. Бұл әскери бөлімнің басы-қасында хан тұрды. Ханның ордасы осы орталық бөлімде де немесе тылда да орналаса алатын. Ханның шатыры көбінесе биік шоқы немесе жотаның басына орналасуы заңды құбылыс еді. Себебі биік жерге орнығып алған бас қолбасшы майдан даласында болып жатқан соғыстың барысын көзімен көріп, керек кезінде қажетті тактикалық айла-әдістер қолданып отыруға ұтымды еді. Бұған қоса, іріктеліп алынған ханның жеке күзетіне жауап беретін ұлан жасақталып, хан ордасы төңірегіне орналастырылды. Аталған ұланның сапына аса тәжірибелі, көптеген сынақтан өткен, ханға жан-тәнімен берілген батырлар мен сарбаздар жинақталды.

С.Г. Кляшторный мен Т.И. Султановтың «Казахстан – летопись трех тысячелетий» еңбегінде қазақ жүздерінің өзіндік орны мен ноктағалығы мынадай бірнеше қағидатқа байланысты деп көрсетіледі:

1. Соғыс жағдайындағы орын белгілеу барысында.

2. Соғыс барысында қолға түскен олжаны бөліске салу және т.б. [12, 350 б.].

Майдан даласында мергендер сапы да зор үлес қосып, жаудың қолын ойсырата түскен. Қазақ батырлары да «оғын жүзіктің көзінен өткізетін», «құралайды көзге атқан» мерген, садақ тартуды шебер меңгерген садақкерлер болған. Мұны атақты садақшы, үздік мерген Еспенбет батырдың ерлігі де дәлелдей түседі. Ол бірде орға түсіп кеткен Ақбантай батырды көздеп тұрған жаудың садақшысын көз ілеспес жылдамдықпен атып өлтіреді. Садағын қалың жауға керген мергендер сапында Есекей, Жолай болса, оның бірі би, бірі батыр атанған [22, 138 б.].

Көшпелі жұрттардың эпостық жырларын жете зерттеген Р.Г. Липец: «Түркі-моңғолдардың атты әскері ортанғы шеп және оң қанат, сол қанат болып, көшпелілердің ұрыс салу дағдысына қарай орайластырылған. Бұлай шеп құру жау әскерін жылдам қоршауға алуға тиімді еді. Тағы бір қосатын жайт, атты әскер бытыраңқы болып шабуылға шықса, емін еркін ұрыс салуға ыңғайлы, оңтайлы деп есептелінді» деп жазды [17, 102 б.]. Көшпелі халықтардың әскери жүйесі оң қанат, сол қанат, орта (қол) болып шеп құру жайында зерттеуші Қ.Ахметжанов та жазып қалдырған. Оның еңбегінде майдан даласы былай суреттеледі «Айқас алдында сап түзеуді «шеп құру» дейді. Оң қанат, сол қанат болып екіге бөлінеді, олардың алдында жаудың бағытын аңлайтын қарауыл тобы бөлінуі мүмкін. Бұл әскердің кезуілші бөлігі болды. Хан басқолбасы ретінде, өзінің басқару тобымен, айқасты бақылап, басқарып отыру үшін әскердің артын ала орналасады, оның жолында айнала қоршаған хан жасағы қорған тұрады. Бұл тосқауылшы бөлігі. Ең арт жақта әскердің қордағы аттары, обоздар, жабдық заттары салынған арбалар, малшылар, қызметшілер, әскердің шаруашылық бөлігі орналасады.

Әскер саны «ондық», «жүздік», «мыңдық», «түмен» (он мың) болып құрылады. Әр ондық, жүздіктердің әскери байрақтары, мыңдықтың, түмендердің әскери тулары болды. Көшпелілер әскерді түмен, байрақпен есептеген [5, 178-184 бб.]. Мұны Саршуаш жыраудың:

«Тоғыз таңба Найманнан,
Тоғыз құйрық ту алып,
Тоғыз түмен қол шықса,
Қол ағасы – Қабанбай!» [21, 4 б.]

деген сөз өрімдері қуаттай түседі.

Ондағы «тоғыз ту» деп отырғаны мыңдық немесе түмен жасағын айтып тұрғаны. Әрине, бір біріне жақын келген екі жақтың әскері ең алдымен хас батырларын шығарып жекпе-жек өткізетін болған. Осы жерде қазақ батырларының «Ер қаруы – бес қаруы» жөнінде берілген біршама дереккөздеріне назар аударсақ.

Қазақ сарбаздары да қалмақ, жоңғар, орыс-казак сынды, сыртқы жауларына қарсы өздерінің қару-жарағын қабілетінше жұмсады. Бес қаруын асынып жауға шапқан қазақ сарбазы үстіне Бадана мен Зере сауыт немесе Көбе мен Кіреуке киді. Айбалтасын асынып, қылышын қыса ұстап, қорамсағы жебеге толы садағымен жарактанды, жалаулы найзасы басты тірегі болса, қалқанымен өзін қалқалап, шоқпарымен жау әскерін күйрете соқты. Бұған қоса, қазақ сарбазы алдаспан, қанжар, дойыр қамшы, сойыл, құрық түріндегі қару түрлерін де қажетінше пайдалана білді. Ал отты қарудың қазақ жерінде XVI ғасырдың екінші жартысында-ақ пайда болғаны туралы деректер бар [20, 70-76 бб.].

1698 жылға қатысты құжаттарда Сырдарияның төменгі ағысындағы қалаларда тұратын қазақтар мен қарақалпақтардың қорғасын балқытып, жез өндіріп, селитра, оқдәрі жасайтындығы, ал отқаруды Бұхарадан әкелетіндігі туралы мәліметтер кездеседі. Қаратау тауындағы кен өндіру мен оқдәрі жасау кәсібі негізінен бұхарлық тұтқындарының жұмыс күшімен іске асырылып отырған. Ал XVII ғ. 30-жылдары Қаратау тауы кен орындарымен қоса, Сырдарияға жақын таулы өлкелерде де қазақтар мен қарақалпақтар қорғасын балқытып, одан оқтар құйған екен [18, 49 б.].

А. Левшин өзінің «Описание орд и степей казахов» еңбегінде қазақтардың қару-жарақтары туралы жаза отырып, 1771 жылы Еділ қалмақтарының атажұртына үдере көшу кезінде оларды тоқтатуға қатысқан капитан Рычковқа сілтеме жасайды. Онда ол қазақтардың қарапайым қара оқдәрімен қоса, ақ түсті оқдәрі де жасай алатындықтарын жазып қалдырған. Бұған қоса, қазақтардың металлдан оқ құятындығын да айтып кеткен [16, 37 б.].

М. Тевкелев жазбаларында қазақтардың қарулары туралы деректер келтіріледі. Елшінің құжаттарында «Қазақтар зеңбірек қаруын құймайды екен. олар соғыста зеңбірек қолданбайды. Сондай-ақ, мылтық та жасамайды. Олар мылтықты Хиуа мен Бұхарадан қойға, жылқыға айырбастап алады. Ал, селитра мен оқдәріні әркім өзіне керегінше жасап алады. Басқадай зауыттары жоқ. Соғыста садақты сирек қолдана-

ды, көбінесе шүріппесі жоқ білтелі мылтықтар қолданады. Ал, башқұрттар ұрыс кезінде көбінесе садақпен қаруланады, керісінше отты қарулары жоқ [11, 86 б.] деген мәліметтер келтіреді.

Орынбор экспедициясының бастығы И. Кириловтың жазбасында қазақтардың оқ-дәрі жасау технологиясы турасында айтылған. Құжатта Сырдария өзеніне жақын тау жоталары мен Арал теңізіне жақын өлкелерде қорғасын, селитра, күкірт шикізатының көп екендігі, оларды қазақтар қажетіне жаратып оқ-дәрі жасайтындығы, қорғасынды балқытып оқ құятындығы баяндалған.

Қарастырылып отырған кезеңдегі қазақтардың қару-жарақтары туралы П.И. Рычков: «Ружье имеют они огненное съ фитилями, и порох почти каждой изъ них самъ про себя делаетъ» [20, 6 б.], – деп жазады.

Шоқан Уәлиханов та қазақ батырларының ерте кездегі қару-жарақтарына тоқталып өтеді. Ғалым садақ, жақ, сауытбұзар (сауыт бұзуға арналған), қозыжауырын (ертоқымнан аударып түсуге арналған), жебе түрлеріне, найза, қылыш, наркескен сынды қару түрлеріне талдау жасап өтеді. Дегенмен, Шоқан Уәлиханов қазақ даласында мылтық түрлерінің қазақ даласында сирек қолданыста болғандығын айтады [7, 35 б.].

Сібір корпусының аудармашысы Филипп Назаровтың жазғандарында қазақтардың пілтелі мылтық, шокпар, сойыл, сақпан, қылыш, садақ сынды қару түрлерінің тізімі ұшырасады [11, 97 б.].

Бронислав Залескийдің «Қазақ даласының тіршілік-тынысы» еңбегінде қазақтардың қару-жарақ түрлеріне де орын берілген: «Жорыққа шыққанда кездерінде олар ұзын сапты найзаны тастамайды, жанына қайқы қылыш іліп, қазір қолданудан қалып бара жатқан жебелер салынған қорамсақ, кейбіреулері пистолет байлайды. Бірақ қазақ жауынгері пілтемен от алатын ауыр да тым ұзын мылтықты жиі пайдаланады, көздеген кезде оғы нысанаға дөп тию үшін жерге тірейтін мылтықтың ұзын сирақтары да бірге жүреді. ...Шығыс халықтарына тән суын келтіріп, әбден шынықтырып соғылған қылыш пен пышақтары қашан да ұстарадай болып қылпып тұрады» [8, 152 б.].

Қазақ халқының қару-жарақтарын жете зерттеп, осы тақырыпқа елеулі еңбегін арнаған Қ. Ахметжанов өзінің «Жараған темір кигендер» кітабында соғыс құралдарын атқаратын қызметіне қарай екі топқа бөледі. Біріншісі, Шабуыл құлдары – «қару», екіншісі, қорғаныс құралдары – «жарақ». Сондай-ақ, зерттеуші, ер қаруы – бес қаруды жіктей отыра, 1. Өзіндік жұмсау тә-

сілі бар, 2. Батырлар ғана ұстайтын, 3. Соғысқа ғана қолданылатын, 4. Жекпе-жек сайысын өткізуге болатын, 5. Әскери бөліктерді құруға негіз болатын, 6. Әскери тактиканы анықтайтын, 7. Әртүрлі жоғары дәрежелі әскери лауазымды белгілейтін қарудың бес түрін – садақ, найза, қылыш, шокпар, айбалта деп көрсетеді. Бұдан кейін зерттеуші қару-жарақтардың өзін: Ату қарулары – жақ, садақ, мылтық. Түйрейтін қарулар – найза, сүнгі, жыда. Кесу қарулары – қылыш, семсер, сапы. Шабу қарулары – айбалта. Соғу қаруларына – шокпар, гүрзі дей келе, қосымша құралдар ретінде қанжар, пышақ, арқан сынды заттарды да атап кетеді. Қ. Ахметжанов бұл зерттеуінде әр қаруға жеке-жеке жете тоқталып, толық сипаттайды [5, 46-96 бб.].

Қазақ батырларының қару-жарақ түрлерін өте әсерлі, қанық сипаттауда сол аласапыран жылдардың куәсі Ақтамберді жыраудан артық ешкім айта алмас. Жыраудың жыр жолдарындағы «күдеріден бау тағып, ақ кіреуке киер ме екенбіз, жағасы алтын, жеңі жез, шығыршығы торғай көз сауыт киер ме екенбіз, қоңыраулы найза қолға алып жау қашырап ма екенбіз» деген сөздерден қазақ батырларының қарумен жарақтану тұлғасы анық суреттелген [2, 115 б.]. Батырлар қару-жарағын үнемі өзімен алып жүрді. Қашаған Күржіманұлы «Атамеке» дастанында: Жүйріктері баптаулы, найзалары саптаулы, сауыттары сақтаулы. Қозы жауырын көк жендет, қорамсақпен қаптаулы, ерлердің сойы бар екен, бірінен бірі мақтаулы» [4, 125 б.] демекші, жаугершілік заманда бірінен бірі өткен көптеген батырлар қазақтың сайын даласы мен елін қорғап қалды.

Қару-жарақтың жасалу жолдары мен өңделу жолдары да Қ. Ахметжановтың еңбегінде кеңінен берілген. Темірден жасалған қаруларды ұстатар «соғу» не «күю» арқылы жасайды. Жақты, оқтың ағаштары қырық күн кептіріледі, қырық малдың майына суарылады. Осындай ырымдары болған. Найза мен оқ жебелерінің ұштары, қырлары егеумен егеледі. Бұдан кейін «алтынмен бұлау», «алтынға малдыру» т.б. әдістермен әшекейленеді. Соғылған, құйылған, өңделген қарулар ағашқа сапталып, темір, жезбен «қыналады», тарамыспен «буылады». Су өтпес үшін майға суарылады. Оқтарды жонып жасайды. Темір қарулардың саптары, ағаштары түрлі бояумен сырланып, боялады. Ер қаруына көбінесе әскери қоғамдық жіктің символдық түсі – қызыл түс қолданылады [5, 96 б.].

Ж. Тұрлыбайұлы: «Қару» дегеніміз соғыс ұрыс құралы болса, «жарақ» емдеу, жараны жазу құралы болған» деген ойын айтып, оған «Ер

Тарғын» жырындағы мына жолдарды мысалға келтіреді:

«Жарақатты жан тәтті,
Жара аузына қан қатты.
Жарақшылар мұнда жоқ,
Жанқалап сүйек аларға,
Жарып малта саларға» [23, 72 б.].

Қазақтар қорғаныс жарақтары ретінде сауыт, көбе сауыт, кіреуке сауыт, берен сауыт, қаттама сауыт, жалаңқат сауыт, торғауыт сауыт, шарайналар, дулыға, қалқан, ат сауыттары т.б. қолданған. Садақты, жақты ұстаудың екі әдісі болған: 1. Белінен ұстау, 2. Иінінен ұстау.

XVII-XVIII ғасырлардағы қазақтардың соғыс өнері мен қару-жарақ түрлерін зерттеп, елеулі еңбегін арнаған А.К. Кушқумбаевтың еңбегінде жоңғарлар қазақ жеріне шабуыл ұйымдастырар алдында, жоғарыда аталған швед инженерінің басшылығымен 20-дан аса зеңбірек жасатып алып, басқыншылық соғысқа тыңғылықты әзірленгені айтылды. Бұдан кейін XVIII ғасырда Жоңғарияның жеке артилериясы құрылады. 1726 жылы Жоңғарияның Ыстықкөл аумағында артилериялық қару-жарақ жасайтын зауыт іске қосылады [13, 115 б.].

Қазақ жасақтары жауларына қарсы әртүрлі соғыс тактикасын ұстанып отырды. Қолда бар деректер арқылы қазақ әскері қолданған ұрыс салу тәсілдері, соғыс өнері, майдан даласындағы қорғаныс маневрлері, тактикалары туралы айтуға сөз қозғайтын болсақ, қалыптасқан тарихи жағдайларға қазақ батырларының ғасырлар бойы тәжірибе жинақтауына өзінің себін тигізді. Сондықтан күрделі жағдайға орай олар стратегиялық және тактикалық ұрыс салып, жауларына қарсы аттанатын. Әскербасы болып табылатын сардарлар хандық кеңес мүшелігінде болып, соғыс барысының жоспарлары мен міндеттерін талқылап отырды.

Батырлар кеңесі де жаугершілік заманда әскери өнер мен соғыс тактикасын талқылап отырды. Батырлар кеңесі мен Қорғаныс мәселесін шешу коллегиясының негізгі қызметі: қорғаныс стратегиясын құру, соғыс тактикасы, шегара күзеті т.б. Кеңес мүшелерін беделді батырлар құрған. Көптеген көркем-тарихи шығармаларда «Ақылдасу алқасы» туралы айтылады. Мұндағы ақылдастар алқасы деп отырғанымыз – батырлар кеңесі деп батыл айта аламыз.

Қазақ батырлары ұрыстарда қолданған өзге де әдіс-тәсілдеріне тоқтала кетсек. Зерттеушілер З. Сәнік пен Б. Садыхан Қабанбай батыр туралы қалдырған еңбектерінде де Қабанбай батырдың жауды өз-өзімен соғыстыру және отпен ойран-

дау соғыс тәсілдерін қолданғаны туралы дерек келтіреді [22, 71 б.].

Тарихшы Манаш Қозыбаев та Абылай ханның жиырма екі жасынан жауға шауып, «Абылайша» деген шабуыл тактикасын тұңғыш рет қолданып жеңіске жеткенін жазады [14, 35 б.].

Сондай-ақ, тарихшы Б.Берлібаев Райымбек батырдың соғыс кезенді «Тұлғама» әдісін пайдаланғанын, қажет болған шақта жанын шүберекке түйіп, жаудың ішіне жасырын еніп кететін тәуекелшіл қасиетін жатық баяндап кетеді. Бұған қоса, Райымбек батыр он жеті жекпе жекті басынан кешіргені туралы жазады. Райымбек батыр өзіне тиесілі соғыстан түскен үлесті, олжаны мерт болғандардың бала-шағаларына, мүгедектерге, қарттарға, жетімдерге жөнелтіп отырған. Райымбек батыр қазақ қоғамындағы ұстаханалық өнерді халық ішіндегі байлық күздерін пайдалану арқылы оны жауынгерлік дәстүрмен байланыстырған. Ол соғыстан дамылдаған сәттерде қару-жарақ жасап, оны көбейтуге мән беріп отырған. Осыған қарағанда оның жасағында қару-жарақты ретке келтіретін қосын болған. Шикізатты «Темірлік», «Көмірші» деген жерлерден алып отырған болуы керек. ...Жауынгерлік жорық кезінде арнайы қазақ қосыны көшпелі ұстахана көрігін алып жүрген. Оны «Желбуаз көрік» деп атаған. Мұндай ұстахана соғыс кезінде майысқан қару-жарақты түзеп, сөгілген сауыт-сайманды жамаумен айналысқан. Жауынгерлердің босаған қорамсағын дер кезінде жебемен толтырған. Аттың тағалануы, ер-тұрманның жөнделуі, ат әбзелдерінің ретке келтірілуі, қылыштар мен найзаларды қайрау сияқты соғыз кезінде қауырт істелетін нәрсенің бәріне осы көрік ұсталары жауап берген [6, 62-63 бб.].

Осы жерде отты қару – мылтықтың қазақ жерінде пайда бола бастағаны туралы материалдарға көз жүгіртуге тура келеді. Мылтықтың түрлері жауынгерлер арасында Орбұлақ шайқасына дейін XVI ғасырдың II-жартысында-ақ пайда болғаны жайлы деректер бар. Бұл туралы А.К. Кушқумбаевтың «Военное дело казахов в XVII-XVIII веках» еңбегінде Қазақстан аумағына отты қарудың сатылуы екі бағыт бойынша жүргізілгенін айтады [13, 70 б.]. Дала халқы білтелі мылтық түрлеріне Орталық Азия хандықтары мен Ресей мемлекеті арқылы сауда жолдары және әскери көмек ретінде қол жеткізіп тұрған. Бұдан жоғарыдағы дереккөзде «в те шанцы посадил триста человек с вогненным боем» деп атап көрсетілгендей, алдын ала машықтанған Жәңгір сұлтанның 300 мергені тасада тұрып қоршауда қалған жауға оқ жаудырған деп те тұжырым жасауға болатын сияқты.

Атақты Орбұлақ шайқасына қатысқан батырлар мен олардың көрсеткен ерліктері туралы фактілер мен пікірлер біржақты емес. Бұл шайқас туралы дерек тек Г. Ильин мен сібірлік қызметші татар Көшімберді Көшеевтің айтып келгені болмаса, жоқтың қасы. Біздің ойымызша, Орбұлақ шайқасына Жәңгір хан өзінің қарамағындағы жаугер, кәсіби маманданған жасағымен ғана шыққан болуы ықтимал. Жауды ойсырата жеңіп шығуға тау-тастың ыңғайына қарай ойластырылып, орайластырылған берік қорғаныс пен тасадан дүркірей отылған пілтелі мылтық оғы көп септігін тигізіп, жау-жарағы сайланып келген жоңғар әскерін күтпеген жерден есеңгіретіп тастаған. Бірте-берте есін жиған жау әскері жаңа шабуылға көшкен тұста Жалаңтөс баһадүр көмекке жеткен. Бұл батырдың өзге елде «сұлтан» бола жүріп, өз еліне «ұлтан» болып қызмет еткендігінің бір көрінісі.

Ақтамберді жыраудың мына бір толғауы қазақ халқының сол жаугершілік замандағы жортуыл іс-қимылынан нақ хабар береді:

«Құлаты тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып.
Бетпақтың ен біл шөлінен,
Төтелеп жүріп жол салып.
Қолды бір бастар ма екенбіз!» [2, 112 б.].

Қаракесек тайпаларының жерімен жүріп өткен Я.П. Гавердовский «Бөкенбай шоқысы» деген атпен қалған тау жоталары туралы мағлұмат беріп кетеді. Осы таулардың бір беткейінде сүйір келген жартаc «Бөкенбай шоқысы» деп аталып кеткен. Оның мәнісі жаугершілік заманда қалмақтар қазақ ауылдарының бытырап жатқан кезін пайдаланып, малдарын талан-таражға салып кетіп отырған. Осы кезде Бөкенбай биге қарасты рулар осы өңірге малдарын жайып, қалмақтардың суыт жүрісінен сақтану үшін осы мұнараны орнатып, хабар беруші ретінде пайдаланған көрінеді [9, 92 б.].

Шегініс тәсілі де майдан даласында қолданылатын соғыс айласының бірі. Бұл соғыстан қашу емес, тиісінше жау әскерін соңынан ілестіре отырып, жасырынып жатқан тосқауылға ұрындыруға қолайлы болды. Егер жау жасағы орасан көп болған жағдайда шегіне отырып, қазақтың кең даласында титықтата отырып, соңынан күш топтастыра соққы берген.

Бұл туралы М.Қозыбаевтың мына сөздері сәтті бейнелейді: «Қазақтың панасы – сайын даласы еді. Жау бір шетіне тисе, ен даланың екінші шетіне кетті. Дала перзентін Дала анасы қорғады» [14, 25 б.].

Жоңғарлар қазақ жеріне басып кіргенде қазақ ұлыстарының едеуір бөлігі өз мекендерінде мықты тауларға бекініп алып, берілмей күрес жүргізе берген. Жоңғарлар басып алған жердегі қазақтар жаудың арт шебінде қарулы көтерілістер жасап отырған [19, 276 б.].

«Есенкелді» дастанында да Қоңыршәулі тауына келгенде қазақтардың батыры Шөңкей өзіне таңдап жүйрік ат мініп алып, қалмақтарға көріне бере қашқан болады. «Еліне хабар берер, ұстаймыз» деп соңынан тұра шапқан қалмақ қолын қазақ жасақтары торуылдап тұрып, қырып салғаны сәтті суреттелген [3, 36 б.].

Бұған қоса, жорыққа аттанғанда көшпелілерде әскерді бірнеше топқа бөліп, әр жерден шығып, жау шекарасына жақын белгіленген мерзімде, белгіленген жерге жете жиналатын әскери әдіс болған. Сондай-ақ, майдан даласында өздерінің әскерін еселеп көрсету әдісі де кеңінен қолданылған. Бұл тәсілді Қабанбай батыр Шаған соғысында ұтымды пайдалана білген. Онда небары екі мыңдық қазақ жасағы түйелерді орталарына алып, жауына өздерінің қарасын еселеп көрсеткен [22, 134 б.].

Сонымен қатар, қазақ әскербасылары майдан даласындағы ұрыстарға жас бозбалалардан тұратын жүздіктерді де қосып отырған. Бұл ұландардың соғыс өнеріне ерте жас кезінен бастап-ақ ысыла бастауы үшін қажет болған.

Бұл туралы ақын Нұрмағанбет Қосжанұлының дастанында көркем түрде баяндалады. Онда Байжан биден бата алған 15 жастағы Сартай бала мың бозбаланы етіп, жорыққа аттанады. Жас батырдың асынғаны садақ, қорамсақтағысы қозы жауырын қу жебе, қасында Дула деген ағасы бар деп суреттеледі [15, 3 б.]. Сартай батырдың кейінгі жылдардағы қоғамдағы қызметі туралы М. Тевкелевтің 1732 жылғы 6 наурыздағы жазбасында ұшырасады [10, 104 б.].

Осы тұста қазақ жасақтарының саны немесе әлеуеті туралы бірқатар деректерді ұсынамыз. Мәселен, П. Рычковтың дерегіне сүйенсек, Орта жүз бен Кіші жүздің өздері кем дегенде 40-50 мыңдық әскери күш біріктіре алады [20, 71 б.]. Неплюев 1744 жылы 14 қаңтарда өзінің Сенатқа берген баяндамасында, қазақтардың табиғатынан ұрысқа бейім екендігі, ержүрек екендігін баяндап, Кіші жүз бен Орта жүздің қажет болған жағдайда 300 мың адамға дейін әскер шығаруға қабілетті екендігін және олардың дені отты қарумен қаруланған деген мағлұмат жеткізеді.

Тарихи құжаттарды зерттеп, өзіндік пайымдауларын жеткізген кәсіби мамандар да осы деректерді растайды: «Қазақтың үш жүзі 300-400

мың сарбаздан тұратын әскер жасақтауға қабілетті екендігін көптеген тарихи материалдар растайды. Ал, жалпы алғанда сыртқы жауларға қарсы күш шығарған қазақ әскері 30-50 мың адамнан тұратын әскер шығарып отырған» [12, 340 б.].

Келтірілген фактілерде көрсетілгендей қа-

зақ әскерінің қару-жаракпен қамтылуы, артилериямен жабдықталған жоңғар жасақтары мен бақайшағына дейін қаруланған орыс әскерлерінің арсеналына қарағанда кемшін түсіп жатты. Дегенмен, қазақ жауынгерлерінің елі мен жерін азат ету жолындағы күресте жеңістер мен жетістіктерге жетулеріне ар-намысы жетеледі. Олар

ішкі жан дүниесінде «Ер болу үшін ел болу үшін» күресті.

Әдебиеттер

- 1 Алдаспан. – Алматы: Жазушы, 1971. – 241 б.
- 2 Алланиязов Т.К. Очерки военного дела кочевников Казахстана. – Алматы: Фонд «XXI век», 1997. – 94 с.
- 3 Алмас қылыш: батырлар жыры / Құраст. Дәуітұлы С. – Алматы: Жалын, 1993. – 224 б.
- 4 Акберен. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ ақын-жырауларының жырлары. – Алматы, 1972. – 221 б.
- 5 Ахметжанов К.С. Жараған темір кигендер: Батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері. – Алматы: Дәуір, 1996. – 256 б.
- 6 Берлібаев Б. Райымбек батыр және тарихи танымдағы жауынгерлік дәстүр // Мына жинақта: Райымбек – қазақ халқының даңқты ұлы. – Алматы, 2005. – 46-53 бб.
- 7 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата: Наука, 1985. – Т.4. – 461 с
- 8 Залеский Б. Қазақ даласының тіршілік-тынсы // Әлем альманах. – Алматы, 1990. – 23-28 бб.
- 9 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Первые историко-этнографические описание казахских земель первая половина XIX в. / Составитель, комментарии И.В. Ерофеевой, Б.Т. Жанаева. – Алматы: Дайк-Пресс, 2007. – Т.5. – 620 с.
- 10 История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Журналы и служебные записки дипломата А.И. Тевкелева по истории и этнографии Казахстана (1731-1759гг.) / Составление, транскрипция, скорописи XVIII в., историографический очерк и комментарии И.В.Ерофеевой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – Т. 3. – 484 с.
- 11 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: АН Каз ССР, 1961. – 744 с.
- 12 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан: Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – 384 с.
- 13 Кушқумбаев А. К Военное дело казахов в XVII-XVIII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 184 с.
- 14 Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.
- 15 Қосжанұлы Н. Сартай батыр. Дастан. – Алматы. 1997. – 72 б.
- 16 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 656 с.
- 17 Липец Р. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М.: Наука, 1984. – 264 с.
- 18 18 Материалы по истории каракалпаков // Труды Института востоковедения Академии наук СССР: сб. – М.-Л.: АН СССР, 1935. – Т. VII. – 289 с.
- 19 Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. – СПб.: При Императ. Акад. наук, 1773. – Т.1. – 472 с.
- 20 Рычков П.И. История Оренбургская (1730-1750). – Оренбург: Типо-литография Ив. Ефимского-Мировицкого, 1896. – 95 с.
- 21 Сәдуақасұлы Ә. Қаракерей Қабанбай // Қазақ батырлары. – 2000. – №4.
- 22 Сәнік З., Садықанұлы Б. Қаракерей Қабанбай. – Алматы: Жазушы, 1991. – 176 б.
- 23 Тұрлыбайұлы Ж. Тарихи деректер және көркем шығарма // Мына жинақта: Райымбек – қазақ халқының даңқты ұлы: Түкеұлы Райымбектің 300 жылдығына байланысты өткізілген респуб. ғыл.-теор. конф. матер. – Алматы, «Жедел басу баспаханасы» 1971. – 241 б., 2005. – 31-45 бб.

References

- 1 Aldaspan. – Almaty Jazushy, 1971. – 241 b.
- 2 Allaniiazov T.K. Ocherki voennogo dela kochevnikov Kazakhstana. – Almaty: Fond «XXI vek», 1997. – 94 p.
- 3 Almas kylysh: batyrlar jry / Kurast. Dauituly S. – Almaty: Jalyn, 1993. – 224 b.
- 4 Akberen. XVIII-XIX gasyrlardagy kazak akyn-jyraularynyn jyrlary. – Almaty, 1972. – 221 b.
- 5 Akhmetjanov K.C. Jaragan temir kigender: Batyrlardyn karu-jaragy, askeri oneri, salt-dasturleri. – Almaty: Dauir, 1996. – 256 b.
- 6 Berlibaev B. Raiymbek batyr jane tarihi tanymdagy jauyngerlik dastur // Myna jinakta: Raiymbek –kazak khalkynyn dankty uly. – Almaty, 2005. – 46-53 bb.
- 7 Valikhanov Ch.Ch. Sbranie sochinenii v piati tomah. – Alma-Ata: Nauka, 1985. – T.4. – 461 p.
- 8 Zaleskii B. Kazak dalasynyn tirshilik-tyyny // Alem almanah. – Almaty, 1990. – 23-28 bb.

- 9 Istoria Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. Pervye istoriko-etnograficheskoe opisanie kazakhskikh zemel pervaiia polovina XIX v. / Sostovitel, momentarii I.V. Erofeevoi, B.T.Janaeva. – Almaty: Daik-Press, 2007. – T.5. – 620 p.
- 10 Istoria Kazakhstana v russkikh istochnikah XVI-XX vekov. Jurnalny I sluzhebnye zapiski diplomata A.I. Tevkeleva po istorii I etnografii Kazakhstana (1731-1759gg.) / Sostavlenie, transkripcia, skoropisi XVIII v., istoriograficheskii ocherk i kommentarii I.V.Erofeevoi.–Almaty: Daik-Press, 2005. – T. 3. – 484 p.
- 11 Kazakhsko-russkie otnosheniya v XVI-XVIII vekah (Sbornik dokumentov i materialov). – Alma-Ata: AN Kaz SSR, 1961. – 744 p.
- 13 Klyashtorni S.G., Sultanov T.I. Kazakhstan: Letopis treh tysyacheletii. – Alma-Ata, 1992. – 384 p.
- 14 Kushkumbaev A. K Voennoe delo kazakhov v XVII–XVIII vv. – Almaty: Daik-Press, 2001. – 184 p.
- 15 Kozybaev M. Jaudy shaptym tu bailap. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – 192 b.
- 16 Kosjanuly N. Sartai batyr. Dastan. – Almaty. 1997. – 72 b.
- 17 Levshin A.I. Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisackih Ord i stepei. – Almaty: Sanat, 1996. – 656 p.
- 18 Lipec R. Obrazy batyra i ego konia v tiurko-mongolskom epose. – M.: Nauka, 1984. – 264 p.
- 19 Materialy po istorii karakalpakov // Trudy Instituta vostokovedeniia Akademii nauk SSSR: sb. – M.-L.: AN SSSR, 1935. – T. VII. – 289 p.
- 20 Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provinciiam Rossiiskoi imperii. – SPb.: Pri Imperat. Akad. nauk, 1773. – T.I. – 472 p.
- 21 Rychkov P.I. Istoria Orenburgskaia (1730-1750). – Orenburg: Tipo-litografiia Iv. Efimskogo-Mirovickogo, 1896. – 95 p.
- 22 Saduakasuly A. karakerei Kabanbai // Kazak batyrlary. – 2000. – №4.
- 23 Sanik Z., Sadykanuly B. Karakerei Kabanbai. – Almaty: Jazushy, 1991. – 176 b.
- 24 Turlybaiuly J. Tarihi derekter jane korkem shygarma // Myna jinakta: Raiymbek – kazak khalkynyn dankty uly: Tukeuly Raiymbektin 300 jyldygyna bailanysty otkizilgen respub. gyl.-teor. konf. mater. – Almaty, «Jedel basu baspahansy» 1971. – 241 б., 2005. – 31-45 bb.